

Halk Fırkası'nın Kuruluş Sürecinde Lozan Barış Konferansı ve Türk Basınındaki Akisleri (Şubat-Mart 1923)

The Lausanne Peace Conference in the Establishment Process of the People's Party and Its Reflections in the Turkish Press (February–March 1923)

Doğan KOÇAK^{ID}
Aslıhan KESKİN^{ID}

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, Türkiye

Geliş Tarihi/Received: 19.04.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 06.06.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 23.06.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Doğan Koçak
E-mail: dogan_kocak25@hotmail.com

Atıf: Koçak, D., & Keskin, A. (2023). Halk Fırkası'nın kuruluş sürecinde Lozan Barış Konferansı ve Türk B-basınındaki akisleri (Şubat-Mart 1923). *Atatürk Dergisi*, 12(1), 10-18.

Cite this article as: Koçak, D., & Keskin, A. (2023). The Lausanne Peace Conference in the establishment process of the People's Party and its reflections in the Turkish press (February–March 1923). *Journal of Atatürk*, 12(1), 10-18.

Öz

Halk Fırkası'nın kuruluş sürecinde Lozan Barış Konferansı'nın kesintiye uğraması siyasi düzlemde beklenmedik bir gelişmeydi. Çünkü barışın gerçekleşmemesi Türkiye'de siyasi istikrarın kurulmamasına anlamına geliyordu. Barışın akabinde Mustafa Kemal Paşa tarafından kurulması planlanan yeni fırka tamamen halkçı bir nitelik taşıyacaktı. Bu süreçte basında önemli değerlendirmeler yapıldı. Bunlar barış konferansı ve yeni fırka ile ilgiliydi. Barış sürecinde halkın ve aydınların desteğini almak ve fırka için uygun zihinsel zeminin oluşmasını sağlamak da temel amaçtı. Diğer taraftan basının siyasi alandaki yönlendirici etkisi de göz ardı edilemezdi.

Bu çalışmada Halk Fırkası'nın kuruluş sürecinde yaşanan siyasi gelişmeler ile ilgili dönemin basınında çıkan köşe yazıları, konu ile ilgili gazete haber ve demeçleri Şubat-Mart 1923 tarihleri dikkate alınarak irdelenecektir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılarak bilimsel bir metin oluşturulması için "doküman incelemesi" tekniği uygulandı. Materyaller tarih biliminin gerektirdiği metoda uygun ve bilimsel ilkelerin ışığı altında değerlendirilerek incelendi.

Anahtar Kelimeler: Basın, halk fırkası, kuruluş süreci, lozan

ABSTRACT

The interruption of the Lausanne Peace Conference during the establishment of the People's Party was an unexpected development at the political level. Because without the peace agreement, political stability in Turkey would not have been obtained. The new party, which was planned to be established by Mustafa Kemal Pasha after the peace, would have a completely democrat character. In this process, important assessments were made in the press. These were about the peace conference and the new party. In the peace process, getting the support of the people and intellectuals and providing the appropriate mental ground for the party were also the main objectives. On the other hand, the guiding influence of the press in the political arena could not be ignored. In this study, the articles published in the press of the period about the political developments in the establishment process of the People's Party, the news and statements in the newspapers about the subject will be examined by taking into account the dates February–March 1923. In the study, "document analysis" technique was applied to create a scientific text by employing qualitative research method. The materials were examined in accordance with the method required by the science of history and evaluated in the light of scientific principles.

Keywords: Establishment process, Lausanne, People's Party, press

Giriş

Halk Fırkası'nın kuruluş sürecinde dış ilişkilerle ilgili bazı gelişmeler gazetelere yansımakta ve özellikle de Lozan Barış Konferansı ile ilgili haber yazıları basın aracılığıyla okuyucularla paylaşılmaktaydı.¹ 20 Kasım 1922'de Lozan'da başlayan görüşmelerin (Lozan Barış Konferansı, 1969, s. 1) 4 Şubat 1923'te kesintiye uğraması ile ilgili siyasi gelişmeler Türk basınında önemli bir yer edindi. Konferansın kesintiye uğramasındaki temel neden; Türk Heyeti Başkanı İsmet (İnönü) Paşa'nın Lozan'dan Ankara'ya gönderdiği 5 Şubat tarihli raporda da belirttiği üzere "iktisadi sorunlar yüzünden" ya da adli ve mali kapitülasyon konusunun çözümlenememesinden dolayıldı (Cihangir, 2013, s. 145; Şimşir, 2012, s. 415).

Görüşmeler sırasında Musul sorunu bir yıl ertelenerek İngiliz-Türk görüşmelerine tabi tutulmaktaydı. Adli kapitülasyonlar konusunda ise Türk Heyeti ödün vermemişti. Fransız delegasyonu Maurice Bompard'ın önerisi üzerine ekonomik sorunlarda bazı maddelerin ertelenmesi kararı alındıysa da İsmet Paşa, Bompard'a verdiği cevapta müttefiklerin Türkiye'yi "köle" durumuna düşürmeye çalıştıklarını ve adli kapitülasyonlar konusunda Türkiye'nin bağımsızlık ve egemenliğine saygı gösterilmediğini ifade etti (Sonyel, 2006, ss. 134-135).

Türk Heyeti 4 Şubat'ta müttefiklere kendi tasarılarını sundu. Tasarıda, İngiltere'nin de başlıca istediği; Boğazlar, azınlıklar ve Musul konularının antlaşma dışında bırakılması kabul edilmekteydi. Ancak Yunanistan'ın Türkiye'ye tazminat ödemesi gerektiği belirtilmekte, müttefiklerin Türkiye'den tazminat isteminden vazgeçmeleri dile getirilmekte ve tüm ekonomi, mali ve adli maddelerin antlaşmadan çıkarılması gerektiği ifade edilmekteydi. Bu tasarıda tazminat gibi bazı konular dışında çoğu istek müttefikler tarafından kabul edilmedi ve İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, İsmet Paşa'yı müttefiklerin tasarısını kabul etmeye zorladı. Türk Heyeti bu isteği reddetti ve görüşmeler kesintiye uğradı. İngiliz delegasyonu da 5 Şubat'ta Lozan'dan ayrıldı (Sonyel, 2006, s. 135).

Yaşanan bu siyasi gelişmeler Halk Fırkası'nın kuruluş sürecinde önemli bir engel olarak ortaya çıktı. Fırkanın kurulabilmesi için öncelikle bu uluslar arası siyasi krizin çözümlenmesi ve barışın imzalanması gerekiyordu. Bu gelişme Türk basınında Lozan ve Halk Fırkası'nın kuruluşu ile ilgili önemli değerlendirmelerin yapılmasına neden oldu. Halk Fırkası'nın kuruluşu Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ile daha da hızlanmıştı. Bu durum basında da dile getirilmiştir. Bu çalışmada önceki çalışmalardan farklı olarak; Halk Fırkası'nın kuruluş sürecinde barış görüşmelerinin kesintiye uğraması sonrası Türk ulusal basınında yapılan değerlendirmeler işlenip alana katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

Barış Konferansıyla İlgili Basına Yansıyanlar

Barış görüşmelerinin kesintiye uğraması ile ilgili ilk açıklama doğaç olarak Mustafa Kemal Paşa'dan gelecekti. 5 Şubat 1923 tarihli gazetelerde Mustafa Kemal Paşa'nın demeci okuyucu ile paylaşılmaktaydı. Aynı tarihli "Yeni Şark" gazetesinde Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği demeç "Konferans Hakkında Başkumandan Diyor" başlıklı haber yazısı ile okuyucuya aktarılmaktaydı. Buna göre; Mustafa Kemal Paşa Lozan'da yaşanan kesintinin nedeni üzerinde durmakta ve bu durumun Türkiye'nin batı karşısında her alanda tam bağımsızlık amacına ulaşmasının bir sonucu olduğunu ifade etmekteydi. Ayrıca Türk milleti insanca yaşayabilmek

için her alanda bağımsızlığı elde edene kadar mücadelesini barış masasında da sürdürecekti (Yeni Şark, 5 Şubat 1923).

"Konferans Hakkında Başkumandan Diyor" başlıklı haberde Mustafa Kemal Paşa'nın müttefik devletlerinin Türkiye'nin bağımsızlığını ve Türk milletin varlığını kabul etmek istemediğini belirten demecine de yer veriliyordu. Lozan Barış Konferansı'nda hiçbir devletin tam bağımsızlık konusunda taviz verilemeyeceği ve bu durumun Türkiye için de geçerli olduğu vurgulanmaktaydı. Müttefik devletler Türkiye'nin sosyal, siyasi, ekonomik vb. alanlarda bağımsızlığını engellemek için bir yarışa girmişti. Mustafa Kemal Paşa bu durum karşısında Türkiye'nin tam bağımsızlığını temin edecek bir barış istediğini ifade ediyordu (Yeni Şark, 5 Şubat 1923). İmzalanacak barış antlaşmasının Türkiye'nin ekonomik çıkarlarına uygun olması gerekiyordu. Türkiye için de uygun bir barış yapma imkânı oluştuktan sonra geçmişin getirdiği kayıpların kısa sürede telafi edilmesi mümkün olacaktı. Bu da ekonomi ve eğitim-öğretim alanlarında yapılacak çalışmalar ile sağlanabilirdi. Lozan'da bir barış imzalanabilirse, sonraki süreçte kurulacak Halk Fırkası bu amacı gerçekleştirecekti. Yapılacak ekonomik kalkınma hamlelerinde doğru ilkeler takip edilecek ve akılcı yöntemler kullanılacaktı. Kurulacak fırka sadece toplumun bir kesimini değil, sınıf ayrımı gözetmeksizin bütünü kapsayacak ve temsil de edecekti (Yeni Şark, 5 Şubat 1923).

Mustafa Kemal Paşa Türkiye'nin ve milletin eski zihniyette olmadığını her fırsatta vurgulamaktaydı. Türkiye'yi ve milleti esir etmek isteyen zihniyete gereken cevabın verilmesi şarttı. Millet de artık müttefik devletlerin kendi çıkarlarına istedikleri barış koşullarının Türkiye için anlamını biliyordu. Belirlenen antlaşma hükümleri Türk milletini ve Türkiye'yi esir etme projesinin bir ön hazırlığıydı. Mustafa Kemal Paşa projeye dâhil olan müttefik devletlerin gaflet içerisinde olduklarını da belirtmekteydi (Aksoy, 1971).

"Yeni Şark"ta çıkan "Konferans Hakkında Başkumandan Diyor" başlıklı haberde barış konferansında müttefik devletlerin bir sorun çıkarmaması halinde Meclis'in antlaşmayı tasdik edeceği ve sonrasında Meclis'in ilk dönemini tamamlayacağı okuyucu ile paylaşılmıyordu. Bu süreçte millî amaçlar gerçekleştirilene kadar Meclis'in görevini yerine getireceği ve bu doğrultuda gerekirse geçici bir kanun da çıkarılacağı ifade edilmekteydi (Yeni Şark, 5 Şubat 1923).

6 Şubat 1923 tarihli gazetelerde Lozan görüşmelerinin sonlandırıldığına dair bilgiler veriliyordu. Aynı tarihli "Akşam"da "Müzakerat İnkıta Uğradı" başlığıyla Lozan görüşmelerinin sonlandırıldığı haberi verilmekteydi. Görüşmelerin kesintiye uğramasının temel nedeninin Musul ve Karaağaç konularında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ile Türk Heyeti Başkanı İsmet (İnönü) Paşa arasında görüşmeler sırasında yaşanan anlaşmazlıklar olduğu şöyle ifade edilmekteydi: "...müttefikler kâmilten Lozan'ı terk etmeye karar verdiler. Paris gazetelerinin aktardığına göre; Lozan'da İsmet Paşa muahedeyi imza etmeksizin görüşmelere son vermiştir. Müttefikler İsmet Paşa nezdinde son teşebbüslerde bulunmaya Mösyö Bompard'ı memur etmişlerdir; ancak hiç başarılı olamamıştır. Üç devlet-i müttefike heyet-i Murahhasası rüesası müzakerata devamın gayrimümkün olduğunu söylemişler ve Lozan'ı terk etmeye karar vermişlerdir. İngiliz Heyet-i Merhusası bu akşam Londra'ya hareket etmiştir" (Akşam, 6 Şubat 1923, s. 1).

Aynı tarihli "Vakit"te ise Necmeddin Sadak Bey tarafından yayımlanan "Paşa Hazretlerinin İnkıta Hakkında Sözleri" başlıklı haber

1 Lozan Barış Konferansı ile ilgili gelişmeler Anadolu ve İstanbul basınında yer edindi. (Y.N)

yazısında Lozan'da yaşanan kriz hakkında okuyucu bilgilendirilmekte ve Mustafa Kemal Paşa'nın konu hakkındaki değerlendirmelerine yer verilmekteydi. Necmeddin Bey'e göre; barış görüşmelerinin kesintiye uğramasındaki temel neden ekonomik konulardaki anlaşmazlıklardı. Kendisi durumu şu cümleleriyle özetliyordu: "...Lozan'da mesail-i iktisadiyeden dolayı inkıta olmuştur. Bu haberi belki yarın okuyacaksınız. Zerre kadar hayrete düşmeyiniz. İdamesi mesuliyeti bize ait olmayan ve olmayacak olan muhasematın safahatı ne olursa olsun bizim hukuk-ı meşruamızı her suretle temine muvaffak olacağımıza mutmainiz. Milletimizin azmi, kuvvetimiz, kabiliyetimiz bunu kafildir, zamindir" (Vakit, 6 Şubat 1923, s. 1).

Barış görüşmelerinin kesintiye uğraması ile ilgili haber yazıları 7 Şubat tarihli gazetelerde de yer edindi. Yine "Vakit" gazetesinde "Son Dakikaya Kadar Başlayan İtilaf Ümitlerine Rağmen Müzakerat Neticesi Yarım Kalmıştır" başlıklı haber yazısında görüşmelerin sonlandırıldığı ve Lord Curzon'un isteklerinin kabul edilmemesi sonucunda Lord Curzon'un konferansı terk ettiği belirtilmekteydi. İsmet Paşa ile 6 Şubat akşamı Fransız Delegeşi Maurice Bompard görüşmüşlerse de bundan bir sonuç alınamamıştı. Görüşmelerin sonlandırılma nedeninin adli ve mali kapitülasyonlar olduğu da verilen bilgiler arasındaydı (Vakit, 6 Şubat 1923).

Ahmet Emin (Yalman) Bey'in Konferansla İlgili Değerlendirmeleri

Barış görüşmelerinin kesintiye uğraması Türk temsilcilerinin özellikle de kapitülasyonlar, Musul ve Karaağaç konularında taviz vermemesinin de bir sonucuydu. Buna tepki olarak İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon ve Fransız delegeler konferansı terk etmişlerdi. 5/6 Şubat 1923 gecesi Konferans'ın Genel Sekreteri R. Masigili, İsmet Paşa'dan Türkiye'ye dönüşünü ertelemesini istemişse de bunda başarılı olamamıştı. Aslında İsmet Paşa ve Türk Heyeti'nin Ankara'ya dönme kararı alması siyasi bir manevra idi (Tuğluoğlu, 2013). "Hâkimiyet-i Milliye" gazetesi yaşanan gelişmeleri "Fransızların İsrarı Konferansı İkamata Uğratmış ve Müzakerata Nihayet Verilmiştir" başlıklı manşet haberiyle paylaşmaktaydı (Hâkimiyet-i Milliye, 6 Şubat 1923, s. 1).

7 Şubat 1923 tarihli "Vakit" gazetesindeki ise "İktisadi Esarete Karşı" başlıklı köşe yazısıyla Ahmet Emin (Yalman) Bey durumu farklı bir eksende değerlendirmekteydi. Ona göre; konferansın kesintiye uğramış olması bir başarısızlık değil, başarılı bir yoldaki ilk adım idi. Ahmet Emin Bey ekonomik bağımsızlık ve toprak meselesi ile ilgili konulardan bahsederken, Osmanlı Devleti'nde uygulanan sistematik yönetimden de örnekler vermekteydi. Toprağın lafta sahibi olmak ve mahsulü yabancılara vermek, üreticinin fiilen iktisadi esaret altında bulunması demekti. Türk milletinin layık görüldüğü akıbet bundan ibaretti. Lozan'daki sömürgeci zihniyettekiler böyle bir esaretin Türk Heyeti tarafından kabul edileceğini bekliyorlardı. Çünkü onlar Osmanlı Devleti yöneticilerinin önceden ekonomik esaret altına alındıklarını biliyorlardı. İmparatorluğun büyüklüğü arazi büyüklüğü ile anlam kazanıyordu. Geniş araziye sahip olmak ve bütün kuvveti bu araziye zorla bir arada tutmak için kullanmak bunun bir sonucuydu. Bu nedenle devlet, arazi konularında son derece dikkatliydi (Vakit, 7 Şubat 1923).

Ahmet Emin Bey'e göre Osmanlı Devleti Yemen gibi Anadolu'dan uzak ve dışındaki topraklar için 1,5-2 milyon Türk gencini savaşa yollamada tereddüt etmemişti. Devlet yöneticileri bu zamana kadar halkın refahını artırmayı, memleketin ihtiyaç duyduğu alet ve edevatı belli bir plan çerçevesinde üretmeyi, yer altı ve yer üstü kaynaklarını milletin istifadesi için kullanmayı hiç düşünmemişti.

Ona göre hiç uğraşmadan ceplerini doldurmayı düşünen yabancı vurguncuların menfaati ile eski imparatorluğun yöneticilerinin zihniyeti aynı idi (Vakit, 7 Şubat 1923).

Ahmet Emin Bey Türkiye'de gerçekleştirilen inkılabın kök tuttuğunu ve bazı konularda hemen karar verilmemesi gerektiğini de vurguluyordu. Bunlardan birisi de fazla arazi konusu idi. Ahmet Emin Bey'e göre eskisi gibi fazla arazi elde etmek mantıksız bir düşünceydi. Sadece milli, siyasi, iktisadi birlik için bazı toprakların vatan kabul edilmesinin bir gereklilik olduğunu şöyle izah ediyordu: "Diğer topraklar bize altın tepsi içinde uzatılsa bugün biz 'hayır istemiyoruz. Yabancı topraklarda boşu boşuna zabıta memurluğu etmekten bıktık. Sanayi memleketi değil ki oralara bir pazar diye ihtiyaç duyalım biz yalnız öz vatanımızı isteriz' diyebilecek kadar idrak ve metanet sahibiyiz. Fakat kendimizin saydığımız sınırlı ve belirli topraklara tamamiyle sahip ve hâkim olmak isteriz. Bu hususta anladığımız hâkimiyet kavramı, kendi ihtiyaçlarımıza göre serbestçe bir iktisadi siyaset takip etmekten, memleketin gelişmesine hizmet eden çarelere -hiç bir nevi sınırlama tanımadan- girişmekten halkımızı daha mükemmel bir hayat mücadelesine, daha yüksek bir yaşama seviyesine çıkarmaktan ibarettir" (Vakit, 7 Şubat 1923, s. 1).

Ahmet Emin Bey iktisadi anlamda gerçek bir sanayi ülkesi gibi eldeki topraklar üzerinde denetim sahibi olmanın daha faydalı olacağını savunmaktaydı. Yani kontrolümüz dışında kalacak yerler için görüşmelerin yarıda bırakılması ve toprakla ilgili anlaşmazlıklardan dolayı savaş ihtimalinin kabul edilmesi siyasi bir hataydı. Ancak iktisadi bağımsızlık söz konusu olduğunda savaşılabilirdi. Halk artık iktisadi alanda esir olmak istemiyordu. Batının ekonomisine bağımlı bir ülke konumunda olmak, Türkiye için artık söz konusu bile olmamalıydı. Türk halkı kendi ülkesinin efendisi olmalıydı. Türk Heyeti bu şartı kabul eden ve Türkiye ile iktisadi ilişkilerini düzeltmeye çalışanlara karşı olumlu cevap vermekte hazırdı. Buna göre onlar sermayelerini uygun ekonomik şartlarda işletebilecek, Türk halkı da şimendifer, yol, liman sahibi olacak ve doğal kaynaklarını ülkenin menfaatine kullanacağı için yarar elde edecekti. Ancak Türkiye için bu iyi niyeti taşımayanlar Türk milletinin uyanık olduğunu savaşa hazır bulunduğunu bilmeliydi. Bu zihniyette olanlarla barış görüşmelerinde işbirliği yapılmayacaktı (Vakit, 7 Şubat 1923).

Ahmet Emin Bey Karaağaç'tan vazgeçmenin ve Musul ile ilgili konularda Lozan'da özel görüşmeler yapmanın ayrı birer tedbir olduğunu da savunmaktaydı. Türk Heyeti'nin barış görüşmeleri sırasında ekonomik bağımsızlık için bazı önlemler alması da bir gereklilikti. Ekonomik bağımsızlık söz konusu olduğunda bundan taviz verilemezdi. İsmet Paşa ve diğer delegelerin yaptığı bu hareket önemli bir tedbir olarak değerlendirilebilirdi. Gerçek anlamda tam bir ekonomik bağımsızlığın Batı emperyalizmine karşı her türlü fedakârlığı göz önünde bulunduran Türk milletinin hakkı olduğu da bir realiteydi. Ahmet Emin Bey'e göre Lozan'da görüşmelerin sonlandırılmasının gerçek nedeni Türk Devleti'ni iktisadi esaret altına alınmak istenmesine karşı Türk Heyeti'nin bunu kabul etmemesi idi. Hazırlanan barış maddelerinin amacı buydu (Vakit, 7 Şubat 1923).

Halk Fırkası ve Lozan Konferansı Hakkında Basına Yansıyanlar

Lozan'daki kesinti devam ederken Mustafa Kemal Paşa İzmit gezisinden sonra 6 Şubat 1923'te Balıkesir'e geldi. 7 Şubat'ta Balıkesir Zağnos Paşa Camii'nde halka hitap etti. Atatürk'ün "Balıkesir Hutbesi" olarak adlandırılan bu konuşmasında ileride kuracağı fırkanın

bir ön tanıtımını yaptı. Ayrıca halkın siyasi gelişmelerle ilgili sorularına da cevap verdi. Allah'ın birliğini, Hz. Muhammed (sav)'in son Peygamber ve İslam dininin de akla ve mantığa uygun son mükemmel din olduğunu vurguladı. Ayrıca camilerin de İslam'ın ilk günlerinden itibaren sosyal konuların görüşüldüğü yer olduğunu ifade etti (Güler, 2016).

Mustafa Kemal Paşa aynı gün Halk Fırkası ve Lozan görüşmeleri ile ilgili sorulara da cevap verdi. Halk fırkası ile ilgili olarak firkada herkesin temsil edilebileceğini ve sınıf ayrımı gözetilmeyeceğini vurguladı. Yani firma içerisinde bir sınıflandırma –üst ya da alt tabaka- söz konusu olmayacaktı. Halk Fırkası'nın en temel özelliğini şu cümleleriyle ifade ediyordu: *“Bu milletin siyasî firkalardan çok canı yanmıştır. Şunu arz edeyim ki, memalik-i sairede firkalar behemehâl iktisadî amaçlar üzerine teessüs etmiş ve etmektedir. Çünkü o memleketlerde muhtelif sınıflar vardır. Bir sınıfın menfaatini muhafaza için teşekkül eden siyasî bir firkaya mukabil diğer bir sınıfın menfaatini muhafaza maksadıyla bir firma teşekkül eder. Hâlbuki Halk Fırkası dediğimiz zaman bunun içinde bir kısım değil, bütün millet dâhildir”* (Tökin, 1965, s. 68).

Mustafa Kemal Paşa Lozan görüşmelerinin kesintiye uğraması ile ilgili soruları da yanıtladı. Bu konuşma 11 Şubat 1923 tarihli *“Hâkimiyet-i Milliye”* gazetesinde *“Balıkesir’de Fevkalade Mühim Bir Nutuk”* başlıklı haberde ayrıntılı olarak verilmekteydi. Gazi, Lozan’daki zihniyetin özellikle de kapitülasyonlar konusunda aynı olduğunu ve hiç değişmediğini, Türk delegelerine karşı bu eski zihniyet ile yaklaşıldığını ifade ediyordu. Kapitülasyon konusunda da özellikle Fransız ve İtalyanların zorluk çıkardığını ve bu nedenle Lozan Konferansı'nın kesintiye uğradığını belirtmekteydi. Lozan’da Türk Heyeti’ne sunulan ve basında *“proje”* olarak adlandırılan barış maddelerinde kapitülasyonlar ile ilgili maddelerin Türkiye aleyhine olması kabul edilemezdi. Çünkü kapitülasyonlar bir devletin varlığını sonlandırmaktaydı. Türk milletinin yaşama hakkının elinden alınması kabul edilemez bir gerçektir. Bunun için her türlü önlem almak bir zorunluluktur. Mustafa Kemal Paşa da Türk milletinin bu görüşte olduğunu vurguluyordu (Hâkimiyet-i Milliye, 11 Şubat 1923).

Halk Fırkası'nın Taşınacağı Nitelikler Hakkında Basına Yansıyanlar

Mustafa Kemal Paşa Batı Anadolu gezisi sırasında gerek halk karşısında yaptığı konuşmalar gerek gazetelere verdiği demeçler ile kuracağı parti hakkında basına detaylı açıklamalarda bulunuyordu. 11 Şubat tarihli *“Hâkimiyet-i Milliye”*de *“Balıkesir’de Fevkalade Mühim Bir Nutuk”* başlıklı haber yazısında Mustafa Kemal Paşa'nın Halk Fırkası'nın temel nitelikleri hakkındaki değerlendirmesine yer verilmekteydi. Fırkanın en temel özelliği; öncelikli olarak milleti bir eğitim süzgecinden geçirecek olmasıydı. Firma içerisinde temel kazanım milli terbiye ve ahlak konularında gerçekleştirilecekti. Yani firma hem halk için bir okul hem de milli ahlak ve terbiyenin aşılandığı bir merkez niteliğinde olacaktı. Halk burada aldığı siyasi terbiye ile daha doğru kararlar alabilecekti (Hâkimiyet-i Milliye, 11 Şubat 1923).

Lozan görüşmelerinin kesintiye uğraması Meclis içerisindeki bazı grupları tedirgin etmiş ve ağır eleştirilerine neden olmuştu. Mustafa Kemal Paşa da Meclis’te yapılan bu olumsuz değerlendirmeleri eski gelenekçi yapının bir eleştirisi olarak vurgulamaktaydı. Gaziye göre bu kişiler, Türk halkının Milli Mücadele ile kazandığı yaşama hakkını elinden alma planını gerçekleştirmek istiyorlardı. Bu bakımdan herkes bireysel olarak uyanık olmalı idi: *“...Efendiler,*

şunu katiyetle bilmek icap eder ki, kazanılan şey hayat ve namustur. Buna tecavüz, hayat ve namusumuza tecavüzdür. Her ferdin bu gibi hareketlere dikkat etmesi ve onlara karşı son derece uyanık bulunması lazımdır. İşte bu bakımdan milletin içinde bir ferd olarak ve tekrar milletin seçmesine nail olur isem Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde üye sıfatıyla çalışmayı vazife kabul ediyorum” (Hâkimiyet-i Milliye, 11 Şubat 1923, s. 2).

Mustafa Kemal Paşa kuracağı fırkanın hem Türkiye’deki eski siyasi firkalardan farklı olacağını hem de Batıdaki siyasi anlayıştan farklı nitelikler taşıyacağını da vurguluyordu. Çünkü milletin Türkiye’deki siyasi firkalardan çok canı yanmıştı. Batılı ülkelerdeki firkalar ise iktisadi amaçlar üzerine kurulmuştu. Batıda çeşitli toplumsal sınıflar vardı ve her bir sınıfın menfaatini koruyan bir firma kurulmuştu. Gazi, Avrupa’daki bu sistemin Türkiye’ye mal edilmek istenmesine karşılık *“Güya bizim memleketimizde de ayrı ayrı sınıflar varmış gibi teccüs eden siyasî firkalar yüzünden şahit olduğumuz neticeler malumdur”* cümlesiyle Türkiye’deki siyasi sistemin sınıflara göre işlemediğini ifade ediyordu. Türkiye’de kurulan firkalar toplumsal sınıfların menfaatini değil, kendi menfaatlerini düşünerek toplumda bölünmelere neden olmaktadır. Bu yüzden Halk Fırkası toplumun bir kesimini değil, bütünü temsil edecek ve geçmişten gelen bu bölünmeleri de ortadan kaldıracaktı (Hâkimiyet-i Milliye, 11 Şubat 1923, s. 2).

Halk Fırkası'nın sınıf ayrımı yapmayarak halkın ekonomik yaşantısını desteklemesi önceki firkaların hiç birinde olmayan bir nitelik olarak göze çarpıyordu. Bu fırkanın önceliği kendi menfaati değil, halkın menfaatiydi. Mustafa Kemal Paşa yaptığı değerlendirmede fırkanın temsil edeceği halkın nitelikleri ile ilgili bir analize de yer veriyordu. Buna göre; Türk toplumunun büyük bir kısmı çiftçi ya da köylü idi. Bu nedenle firma önce bu sınıfı temsil edecekti. Çiftçi kesim için araziye ihtiyaç vardı. Topraksız köylü toplumsal bir sorundu. Halk Fırkası belirleyeceği program ile ilk önce bu sorunu ortadan kaldıracaktı. Diğer bir mesele ise Türkiye’de büyük arazi ve çiftlik sahipleri ile ilgiliydi. Bu kişilerin de ekonomik anlamda desteklenmesi gerekiyordu. Çünkü Türkiye’de büyük çiftliklere sahip olan kişi sayısı azdı. Fırkanın diğer temsil edeceği sınıfı zanaatkâr ve tüccarlar oluşturmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa’ya göre Türk toplumu yaptıkları işlere göre; çiftçi, toprak sahipleri, zanaatkâr ve tüccarlardan meydana gelmekteydi. Firkada toplumsal sınıfların tamamının menfaatleri gözetilecekti. Ayrım yapılmayacaktı. Gazi, üretici sınıfa karşılık ticaret erbabı olarak adlandırılan büyük sermaye sahibi kişilerin de firkada desteklenmesinin şart olduğunu vurgulayarak basında yer alan bir yanılgıya da şöyle açıklık getirmekteydi: *“Çiftçilerin karşısında olduğunu farz ettiğimiz büyük arazi sahipleri gibi, bu ticaret erbabının karşısında da büyük sermaye sahibi tüccarların bulunduğu hatıra gelebilir. Hâlbuki bizim memleketimizde büyük sermaye sahibi insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var? Hiç... Dolayısıyla biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Hâlbuki memleketimizde birçok milyonerlerin hatta milyarderin yetişmesine çalışacağız”* (Hâkimiyet-i Milliye, 11 Şubat 1923, s. 2).

Mustafa Kemal Paşa Türkiye’deki çoğu ekonomik faaliyetin yabancı sermaye kontrolünde olduğunu bildiği için Lozan görüşmelerinde özellikle de kapitülasyon konusu hakkında taviz verilmemesini Türk Heyeti’nden istemişti. Yerli milyoner oluşturma düşüncesi de yabancı sermayedarlara karşı oluşturulacak bir karşı güç olacak ve böylece barış sonrası dönemde bağımsız ve milli bir ekonomi kurulacaktı (Boratav, 2003). Nitekim Atatürk’ün bu görüşü 17 Şubat-4 Mart 1923’te yapılacak Birinci Türkiye İktisat Kongresi’nde de değerlendirilecekti (Çavdar, 1982).

Bu sınıfların dışında bir de amele olarak adlandırılan işçi kesim vardı. İşçiler fabrika ve imalathanelerde çalışmaktaydı. Türkiye'nin bağımsız bir ekonomiye sahip olması için fabrika kurmak bir zorunluluktu. Türkiye'de var olan fabrikaların çoğu yabancı sermayedarların elindeydi. İmalathanelerde çalışan işçi sayısı ise sadece yirmi bin idi. Gerek fabrika sayısı gerek buralarda çalışacak işçi sayısı da çok azdı. Bu nedenle yaz aylarında tarlalarda çalışan ve üreticiden hiçbir farkı olmayan amelenin de haklarını korumak kurulacak Halk Fırkası'nın amaçlarından biri olacaktı. Bu da ancak kapitülasyonlardan kurtulmuş bir ülkede gerçekleştirilebilirdi (Hâkimiyet-i Milliye, 11 Şubat 1923). Lozan Konferansı'nın kesintiye uğrama nedeni de buydu.

Gazi'ye göre bir ülkedeki ekonomik ve ticari kalkınma üretim ile gerçekleştirilebilirdi. Maddi üretim kadar bilişsel üretim de bir toplumun kalkınmasında önemli bir yere sahipti. Bunu gerçekleştirecek toplumsal bir sınıfa da ihtiyaç vardı. Bunlar aydınlar ve ulema olarak bilinen ve toplumun fikir üreten sınıfıydı. Bu sınıfın yapması gereken her zaman halka doğru bilgiyi aktarmak, bilgilendirmek, medeniyet yolunda gelişim ve ilerlemesini sağlamaktı. Aydınlar, toplumu çağdaş uygarlık seviyesine çıkarmada öncü olmak zorundaydı. Onlardan beklenen sadece buydu. Aydınlar da Halk Fırkası içerisinde yer alacaktı (Hâkimiyet-i Milliye, 11 Şubat 1923, s. 2).

Çiftçiler, toprak sahipleri, zanaatkârlar, tüccarlar, ameleler ve aydınlar gibi toplumu oluşturan sınıflar birbirinden bağımsız değildi. Aksine birbirile ilişkili ve bağımlıydı. Bu durum belirtilen sınıfların ve "Türk toplumunun yüzlerce yıllık sosyal yapısının" bir sonucuydu. Sınıflar ve meslekler arasında bir menfaat ilişkisi de vardı (Sencer, 1959, s. 52, 272). Birinin elde edeceği bir fayda ya da zarar diğerini de etkiliyordu. Bu nedenle kurulacak fırkanın sınıflar arasında ayırım yapması da mümkün değildi. Sınıflar tamamen halkın bir parçası olacaktı (Hâkimiyet-i Milliye, 11 Şubat 1923).

Basında İsmet (İnönü) Paşa ile İlgili Değerlendirmeler

Barış konferansının kesintiye uğraması ve Türk Heyeti'nin Türkiye'ye geri dönüşü ile ilgili basına yansıyan haber ve değerlendirmeler okuyucu ile günü gününe paylaşıyordu. 15 Şubat 1923 tarihli "Akşam"ın verdiği "Vaziyet" başlıklı haber yazısında; barış görüşmeleri ve genel durum hakkında bilgi verilmekteydi. Lozan Konferansı ile ilgili yeni bir gelişmenin olmadığı ve İsmet Paşa'nın 16 Mart'ta İstanbul'a geleceği de belirtiliyordu. "Akşam" gazetesinde Avrupa'dan gelen bazı haberlerin barışın yapılacağına yönelik olduğu şöyle ifade edilmekteydi: "...İsmet Paşa'nın Romanya Hariciye Nazırı ile vaki olan mülahatları, Kral tarafından kabul edilmesi sulh meselesinden ziyade iki memleketin münasebetine atif ediliyor. Mamafih İstanbul'da müttefikin mümessillerinin İsmet Paşa'ya hükümetleri namına bazı işaretatta bulunacakları aşikârdır. Binaenaleyh İsmet Paşa İstanbul'dan geçerek Ankara'ya gitmeden evvel vaziyetin değişmesi mümkün değildir. Mamafih Avrupa'dan gelen haberler sulh ümitlerinin ziyadeleştiğini gösteriyor" (Akşam, 15 Şubat 1923, s. 1). Özellikle de İngiliz basınında verilen haberler İngiltere Hükümeti'nin barış yapma taraftarı olduğunu haber verilmekteydi. "Akşam"ın 16 Şubat tarihli nüshasında yayımlanan "İngiltere kabinesi, sulhun temini için yeni müsaadatta bulunmaya karar vermiş" başlıklı haberinde bunu doğrular nitelikte bir değerlendirmeye yer verilmekteydi. Habere göre; İngiliz kabinesinin barışın yapılması adına şartlarını değiştirdiği belirtiliyordu (Akşam, 16 Şubat 1923). Bu sırada Türk Heyeti de Türkiye'ye geri döndü.

16 Şubat 1923'te İsmet Paşa ve Türk Heyeti'nin İstanbul'a geldiği haberi "İsmet Paşa dün gece yarısı gelmişlerdir" başlığıyla okuyucu ile paylaşılmakta ve İsmet Paşa'nın İstanbul'da bir gün kalacağı bilgisi verilmekteydi (Vakit, 16 Şubat 1923). "Akşam" gazetesinin 18 Şubat tarihli nüshasında ise "İsmet Paşa'nın mühim sözleri" başlıklı haberde İsmet Paşa'nın konferans hakkında verdiği bir demece yer verilmekteydi. Demecinde; İsmet Paşa her devletin görüşmelere "kendi isteklerini ceplerine koyarak" geldiklerini, toprak meselesinin halledildiğini ancak özellikle de iktisadi ve mali konuların çözümlenemediğini ifade etmekteydi. Kendisinin kapitülasyon konusunda ısrar ettiğini, müttefiklerin harp hasarı ve tazminattan vazgeçtiklerini, ancak buna karşılık kendilerinin de Viyana bankasında müttefiklerce el konulan 5 milyon altın lira ile İngiltere'ye bedelleri verilmiş olan savaş gemilerinin iadesinden vazgeçtiklerini ifade etmekteydi (Akşam, 18 Şubat 1923, s. 1; Turan, 2010, ss. 54-55). İsmet Paşa konferansın kesintiye uğraması konusunda anılarında şu değerlendirmeyi yapmaktaydı: "...Kapitülasyonlar mevzuunda istediğimizi vermiyorlar. Mali meselelerde tekliflerimizin hiçbirini nazar-ı dikkate almamışlar... Hazırladıkları muahede projesini menfi şekli ile bize behemehâl kabul ettirmek isteğinde oldukları anlaşılıyordu, görülüyordu. Nihayet hiçbir neticeye varamadık ve biz salonu terk ettik" (İnönü, 1998, ss. 133-135).

20 Şubat tarihli "Vakit" gazetesinde İsmet Paşa'nın İstanbul'da müttefiklerin istekleri konusuyla ilgili bir görüşme yaptığı haberi yayımlandı. "İsmet Paşa" başlığıyla okuyucuya aktarılan haberde; İsmet Paşa'nın İstanbul'da kaldığı gün müttefik temsilcileri ile yaptığı görüşmede temsilcilerin Türkiye'nin Lozan'da kabul edileceği ve edemeyeceği konuları tespit etmesini istediği ifade ediliyordu. İsmet Paşa bu konudaki cevabını, sadece Ankara'da TBMM ile yapılacak olan müzakerattan sonra devletlere tebliğ edecekti (Vakit, 16 Şubat 1923).

19 Şubat 1923'te Eskişehir'e gelen İsmet Paşa burada Mustafa Kemal Paşa ile görüştü. "Akşam" gazetesinin 20 Şubat tarihli nüshasında "Başkomandanımızla İsmet Paşa'nın Mülahatı" başlıklı haber yazısında görüşmeyle ilgili ayrıntılar okuyucu ile paylaşılmıyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın saat 11,00'da Eskişehir'e geldiği, İsmet Paşa ile görüştüğü ve 20 Şubat'ta da ikisinin Eskişehir'den ayrılarak Ankara'ya geldikleri bilgisi verilmekteydi (Akşam, 20 Şubat 1923). Lozan'daki görüşmelerin kesintiye uğramasıyla ilgili kamuoyu da bir beklenti içerisindeydi. Nitekim İsmet Paşa bununla ilgili ilk demecini yine aynı gazeteye verecekti.

22 Şubat tarihli "Akşam"da Ankara'da bulunan İsmet Paşa'nın Anadolu Ajansı'na Lozan Konferansı hakkındaki demecine yer verilmekteydi. "İsmet Paşa'nın Konferans Hakkındaki Mühim Beyanati" başlıklı haber yazısında Lozan görüşmeleri sırasında milli hedeflere ulaşıldığı, Türkiye aleyhine hiçbir tavizin verilmeyeceği, planlananların büyük bir kısmının uygulanabileceği ve bundan müttefiklerin hoşnut olmamasından ötürü görüşmelerin kesintiye uğradığı belirtilmekteydi (Akşam, 22 Şubat 1923). Bu tarihten sonra gerek Mustafa Kemal Paşa gerek TBMM'deki farklı görüşteki gruplar batı emperyalizmine karşı tek-vücut bir tavırla karşılık verdi. Bu durum 28 Şubat tarihli "Tan" gazetesinde yayımlanan bir haber yazısı ile de desteklenmekteydi. "Vatan Yolunda Birlik" başlıklı yazıda Lozan'da yaşanan siyasi gelişmeler karşısında milletin ne istediği konusuyla ilgili bilgi verilmekteydi. Haberde milletin öncelikli isteği milli dava olarak adlandırılan tam bağımsızlığın gerçekleştirilmesi yönündeydi. Ayrıca TBMM'de farklı görüşe sahip grup ya da kişilerin olmasına rağmen, Lozan'da Türkiye ile ilgili meselelerde hep birlikte hareket edileceği yapılan değerlendirmeler

arasındaydı. Bu durum düşman ordularını denize dökmek kadar önemliydi. Vatanperverlik, siyasi ve milli terbiye bu gibi zamanlarda ortaya çıkan niteliklerdi. Haberde Meclisin ve milletvekillerinin milli bağımsızlık yolunda birlik ve beraberlik ruhunu taşıdığı vurgulanıyordu. Haberde milletvekillerinin gösterdiği bu vakarlı duruştan dolayı bir tebrik yazısına da yer verilmekteydi (Tan, 28 Şubat 1923).

Aynı tarihli yazıda TBMM'de farklı görüşteki grupları, “*kullanılabilecek birer unsur*” olarak değerlendiren kişilere de bir tavsiye verilmekteydi. Bunlar TBMM'deki bu görüş ayrılıklarından faydalanmak ve kendi istekleri doğrultusunda bu grupları kullanmak istiyorlardı. Gruplar arasındaki görüş ayrılıklarından yararlanmak isteyenlerin bunu başarmaları imkânsızdı. Çünkü milli bağımsızlık isteği bunun önündeydi. Bu, Türk uyanışının da bir sonucu olmakla birlikte Lozan'da yaşanan gelişmelerle de ispat edilmekteydi. Burada kurulacak temel yapının sağlamlığı milletin geleceğini belirleyecekti. Durum şöyle ifade ediliyordu: “*...Millet Meclisi barış meselelerini layık olduğu ehemmiyetle karşılamış ve vaziyeti günün hadisesi kabul etmeyerek bir gelecek meselesi mahiyetinde ele almıştır. Hakikaten bu barış ve aynı zamanda tarihimizin hesaplarını da tavsiye etmekte bulunduğumuz, yeni bir tarihin temel taşlarını atmakta olduğumuzu düşünmek mecburiyetindeyiz. Bugün kurulacak olan temel in dayanıklılık ve sağlamlığına göre milletin geleceği de ve emin veya şüpheli olacaktır*” (Tan, 28 Şubat 1923, s. 1).

Basının Yeni Türkiye'den Beklentileri

28 Şubat 1923 tarihli “*Tan*”da “*Vatan Yolunda Birlik*” başlıklı haberde yeni kurulan Türkiye'den beklenen bir takım gereklilikler ifade edilmekteydi. Bu sadece yeni bir devlet kurmakla ilgili değildi, aynı zamanda batı karşısında uyanık ve ileri görüşlü olmakla da ilgiliydi. Konu ile ilgili haber yazısında yapılan şu değerlendirmeye göre; yeni Türkiye'den beklenen başlıca temel beklenti uyanık olunması ve ileri görüşlü hareket edilmesiydi. Çünkü TBMM bu özelliklere sahipti. Bu nedenle vatan yolunda atılacak kesin adımlarda birlik ve beraberlik içerisinde olunmalı ve herhangi ruhsal bir yorgunluk hissedilmemeliydi. Böylece milletin bağımsızlık amacıyla verdiği mücadele zaafa uğramayacak, aksine gün geçtikçe kuvvetlenecek ve genişleyecekti (Tan, 28 Şubat 1923).

Aynı tarihli yazıda Lozan görüşmelerinin kesintiye uğraması sonucu Yeni Türkiye'nin uluslar arası meşru zeminden uzaklaşacağına yönelik bir değerlendirmeye de yer veriliyordu. Bu durum Türkiye'nin aleyhine sonuçlar doğurabilirdi. Barış görüşmelerinin geciktirilmesi, bir sonuca ulaştırılamaması ve ileriye dönük ertelemeler, Türkiye'nin tam bağımsızlık konusunda hiç bir kazanımı elde edememesine neden olabilirdi. Ayrıca barışın gerçekleşmesi halinde Milli Mücadele'ye ve savaşa devam etme ihtimali de vardı. Bu doğrultuda Türkiye lehine belirlenen amaçlar Lozan'da elde edilmeden barışın sonlandırılması bir ihtimal korkunç kırılmalara neden olabilirdi. Bu nedenle de heyet, barış antlaşmasını imzalarken, milli kazanımların elde edilmiş ve milli davanın bütün ayrıntılarıyla sonuçlanmış olmasına dikkat etmeliydi. Sürecin uzaması Türkiye'nin geleceğinin etkilemekteydi. Çünkü siyasi gelişmeler de her geçen gün değişiyordu. Barış fırsatı tekrar elde edilemeyebilirdi (Tan, 28 Şubat 1923).

Lozan'da bir barış antlaşmasının imzalanamamasının olumsuz olayları zincirleme olarak başlatacağı basında dile getirilmekteydi. Buna göre barıştan sonra kurulması planlanan Halk Fırkası karşısında imzalanamamış bir barış antlaşması engel olarak kalacaktı.

Bu nedenle de barış ile ilgili sorunların tamamı çözümlenmeliydi. Lozan'daki her meselenin Türkiye lehine sonuçlanması gerekiyordu. Ayrıca barışta çözümlenemeyen konuların sonraki süreçte yapılacak inkılâplar karşısında bir engel olarak ortaya çıkmayacağı da garanti edilemezdi. Bu nedenle geçmişte yaşanan olaylarla ilgili konular ve sorunlar konferansta çözümlenmeli ve gelecek nesillere bu sorunlar miras olarak bırakılmamalıydı (Tan, 28 Şubat 1923).

Aynı yazıda bazı çözüm önerilerine de yer verilmekteydi. Buna göre; geçmişte yapılan hataların benzerlerinden uzak durulmalı ve çözümlenmemiş konular Türkiye lehine bir an önce çözümlenmeliydi. Çünkü bunları tartışmak gereksizdi. Bu tartışmalar sadece “*mazinin nefret uyandıran birer mirası*” olarak görülmeli ve geride bırakılmalıydı. Çünkü yeni Türkiye'nin bunlarla uğraşacak zamanı da yoktu. Ayrıca bu sorunlar gelecek nesillere de bırakılmamalıydı. Gelecek Türk gençliği geçmişin nefret uyandıran mirasıyla uğraşmamalı ve onların tek uğraşı ve mücadelesi ilerlemeyle, ilmi, fikri, iktisadi inkılâpla ve yükselme ile sınırlı kalmalıydı (Tan, 28 Şubat 1923, s. 1).

Barıştan sonra kurulacak fırka adına Lozan'da barış görüşmelerinin Türkiye lehine sonuçlanması bir zorunluluktuktu. Bunun gerçekleşmemesi Türk halkı için birçok anlamda olumsuzluğa ve belki de toplumsal kargaşaya neden olacaktı. Bu durum Anadolu'dan çok özellikle de İstanbul'u kapsıyordu. Barışın imzalanamaması halinde İstanbul için bir savaşın başlama ihtimali de vardı. İstanbul tamamen alınmadan vatanın kurtarıldığını ifade etmek imkânsızdı. Bu bakımdan yapılacak barış antlaşması İstanbul ve çevresi için muhtemel bir savaşın başlamasını engelleyecek ve bu da Türkiye için bir kazanım olacaktı (Hürriyet, 1 Ekim 2016).

“*Vatan Yolunda Birlik*” başlıklı eleştirel yazıda barışın imzalanması halinde bile tam bağımsızlığa uygun olmayan çözüm yollarının endişeye neden olacağı vurgulanıyordu. Türkiye kendine düşen görevi gerçekleştirmek için bu mücadele sahasında hakkını aramaktan geri durmamalıydı. Barış sonrası süreçte yaşanacak olumsuz ihtimallerin önünün alınması için Türkiye lehine belirlenen şartların Lozan'da müttefiklere kabul ettirilmesi gerekiyordu. Bunun tam tersi barışı da sonlandıracaktı (Tan, 28 Şubat 1923). Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir konu daha vardı. Bu da ülkeyi ve milleti ilgilendiren meselelerde milletvekillerinin ortak vicdan ile hareket etmeleriydi. Yani birlik ve beraberlik içerisinde tek bir yürek olunması gerekiyordu. TBMM'nin Lozan'da başarı elde etmesi de tek bir şeyle gerçekleştirilebilirdi: Birlik ve beraberlik (Tan, 28 Şubat 1923).

4 Mart 1923 tarihli “*Akşam*”da Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM'de barış görüşmelerıyla ilgili bir gün önce yaptığı konuşmaya yer veriliyordu. “*Mustafa Kemal Paşa'nın Tarihi Nutukları*” başlıklı haber yazısında; Gazi, Lozan'ın kesintiye uğramasındaki nedeni kısaca özetliyordu: Buna göre Türkiye'den giden heyet konferans sürecinde, Türk devlet ve milletinin medeni devlet ve milletler gibi bağımsız yaşamaktan başka bir amacının olmadığını belirtmişti. Ancak konferanstan kesin bir sonuç alınamamıştı. Çünkü Türk heyeti karşı taraftan idari, mali ve iktisadi vb. alanlarda bağımsız bir Türkiye görüşü beklentisi içerisindeydi. Bu da müttefiklerce istenen bir durum değildi. Barıştan sonra kurulacak yeni fırka ile de Türk milletinin bu alanlardaki bağımsızlığına öncelik verilecekti. Ancak yüz yıllardan beri Türk milletinin hayat hakkının elinden alınmış olması, ruhen ve fiilen varlığının kabul edilmemesi, milletin her alanda Batı'ya bağımlı olmasına neden olmuştu. Bu problemin

de Türkiye lehine çözümlenmesi barışın Türk milleti tarafından da kabul edilmesini kolaylaştıracaktı. Bu nedenle Lozan'da barışın temin edilmesi konferansa katılan ve Türkiye lehine ortak görüşü paylaşan devletler ile mümkün olacaktı (Akşam, 4 Mart 1923).

"Akşam"ın 5 Mart tarihli nüshasında Necmettin Sadak Bey tarafından yayımlanan "*Terakki ve Tecdid Fikirleri*" başlıklı köşe yazısı dikkate değerdi. Yazıda Mustafa Kemal Paşa'nın bir önceki gün Meclis'te yaptığı ve "Akşam"da yayımlanan konuşma ile ilgili tavsiye niteliğinde eleştirel bir değerlendirme yapılmaktaydı. Necmettin Bey'e göre; Türk halkının ekonomik, sosyal ve kültürel durumu çok kötüydü. İnsanlar fakir olmakla birlikte aynı zaman da bilgisizdi. Bu kötü durumun sonlandırılması için Hükümet'in yapması gereken bazı gereklilikler vardı. Buna göre; öncelikle halkın ekonomik olarak desteklenmesi gerekiyordu. Bu gerçekleştirilmezse inkılâp yapmak ya da firka kurmanın bir anlamı da yoktu. Halk ekonomik alanda rahatlatılırsa, diğer alanlarda yapılacak terakki ve islahat faaliyetleri yararlı olabilirdi. Diğer taraftan Hükümet bir nüfus politikasına da sahip olmalıydı. Bunu gerçekleştirmek için de medeni bir kanunun hazırlanması şarttı (Akşam, 5 Mart 1923).

21 Şubat'tan itibaren başlayan Meclis görüşmeleri 6 Mart 1923'e kadar devam etti. Bu süreçte TBMM'de Lozan ile ilgili birçok konu son kez gündeme getirildi ve bir karar alındı. 7 Mart tarihli "*Vakit*"te yayımlanan "*Büyük Millet Meclisi Dün Gece Kararını Verdi*" başlıklı haber yazısı ile okuyucu bilgilendirilmekteydi. Müttetiklerin hazırladığı barış maddeleri ile ilgili hükümler bir proje olarak niteleniyor, buna karşılık Türkiye'nin bu projeyi kabul etmeyeceği ve kendi kararlarını batılı devletlere sunacağı da belirtiliyordu. TBMM'de alınan karara göre; müttetik devletlerin Lozan Konferansı sonucu Türk Heyeti'ne sundukları antlaşma, Türk bağımsızlığına zarar verecek hükümler içerdiğinden kabul edilmemişti. Müttetikler bu projenin aynen kabulünde ısrar ederse, ortaya çıkacak sonuçtan kendileri sorumlu olacaktı (Vakit, 7 Mart 1923).

Aynı tarihli haber yazısında; TBMM'de Musul konusu ile ilgili alınan kararlar hakkında da bir takım bilgiler veriliyordu. Buna göre; barış görüşmelerine devam edilecek ve Musul konusu sonraki döneme bırakılacaktı. Öncelikli konu Türkiye'nin milli, mali, iktisadi ve idari konularda elde edeceği kazanımları belirten hükümlerin belirlenmesiydi. Barış antlaşmasının bir an önce imzalanması Türkiye gibi savaştan yeni çıkmış bir ülke için çok önemliydi. Bu nedenle Musul meselesi bir süreliğine ileri bir tarihe ertelenebilirdi. Asıl önemli olan milli, mali, iktisadi ve idari alanlarda Türkiye'nin bağımsız olması ve milletin yaşama hakkını tam olarak elde etmesiydi. Bununla ilgili olarak konferansta Türkiye lehine hükümlerin karşı tarafa kabul ettirilebilmesi için TBMM'de büyük çoğunluğun katılımı ile Hükümet'e her türlü yetki verilmişti (Vakit, 7 Mart 1923). Konuyla ilgili olarak "*Vakit*"te Rauf (Orbay) Bey'in bir demecine de yer verilmekteydi. "*Rauf Bey'in Mühim Beyanati*" başlıklı yazıda Rauf Bey'in Mondros Mütarekesi'ni imzalarken bir anısı okuyucu ile paylaşıyordu. Kendisi Lozan'daki Türk delegeleri için İngilizlere güvenilemeyeceğini ve dikkatli olunması gerektiğini, Mütareke'yi imzalarken yaşadığı şu anı ile aktarmaktaydı: "*Mondros Mütarekesi'ni akdederken karşı tarafın temsilcisi Amiral Calthorpe'e dönerek dedim ki: 'Buraya imzamızı koyarken İngiliz milletinin dürüstlüğüne güveniyorum. O da subaylarına dönerek sordu: Efendiler İngiltere verdiği sözü daima tutar değil mi? Mülakatta hazır bulunan zabıtlar hep birden cevap verdiler: Evet. Hâlbuki birkaç ay sonra Amiral Calthorpe'un kumandası altında bulunan Yunanlıları İzmir'e çıkardılar. Yüzlerce insana katliam ettiler. Bu vecihle Mondros Mütarekesi ihlal edilmiş oldu. Yunanlıların İzmir'i*

işgali Türk hareket-i milliyesini tevhit etti. Bu hareket üç sene sonra muvaffakiyetle neticelendi" (Vakit, 7 Mart 1923, s. 1).

TBMM'de Lozan görüşmeleriyle ilgili alınan kararlar İstanbul'da bulunan Dr. Adnan (Adivar) Bey tarafından batılı devletlerin temsilcilerine bir nota ile bildirildi. Yaşanan gelişmeler 8 Mart tarihli "*Vakit*"te yayımlanan "*Sulh meselesi hakkındaki nokta-i nazarımız bugün devletlere bildirilecektir*" başlıklı haber yazısıyla okuyucu ile paylaşıyordu. Buna göre; *verilecek nota müzakerata mebde' teşkil edecek ve müzakeratin ilk safhası nota teâtisi suretiyle vâki olacak*" idi (Vakit, 8 Mart 1923, s. 1).

9 Mart tarihli "*Vakit*"te yayımlanan "*Müttetiklere verilecek mukabil proje bu akşam şehrimize gelecektir*" başlıklı haber yazısında müttetik devletlere verilecek notanın İstanbul'a gönderildiği belirtiliyordu. Ayrıca notanın aynı gün batılı devletlerin temsilcilerine de gönderileceği şöyle ifade ediliyordu: "*...Proje müttetikin komiserlerine yarın tevdi edilecektir. Henüz proje hakkında malumat mevcut olmamakla beraber projemizin büyük bir hüsn-ü zanla ve itilaf arzusu ile tertip edildiği haber alınmıştır. Projenin bir gün tehiri yanlış anlamalara mahal vermeme arzusundan ileri gelmiştir*" (Vakit, 9 Mart 1923, s. 1). Aynı gazetenin 10 Mart'ta yayımlanan "*Hükümetimizin notasıyla mukabil projemiz dün gelmiş ve derhal müttetik devletler mümessillerine tevdi edilmiştir*" başlıklı haberinde; hazırlanan barış taslağının gönderildiği vurgulanıyordu. Barış konusunda TBMM'nin ne kadar ciddi ve kararlı olduğu da okuyucu ile paylaşıyordu. Buna göre; TBMM'nin verdiği nota, barışın Avrupa'nın herhangi bir şehrinde ve tercihen İstanbul'da imzalanmasını kolaylaştırabilirdi. Bu durumda sulhun imzalanması imkân dâhilinde gerçekleşecekti (Vakit, 10 Mart 1923, s. 1).

TBMM Hükümeti'nin verdiği notadan bir gün sonra olumlu sonuçlar alınmaya başlandı. Bu durum 11 Mart 1923 tarihli gazetelere de aksetti. "*Vakit*"te "*Mukabil Projemizin Tesirleri*" başlıklı haber yazısında konuyla ilgili şunlar vurgulanıyordu: "*Dün devletlerin İstanbul'daki fevkalade komiserlerine verilen mukabil sulh projemiz mahâfil içtimada hüsn-ü tesir husûle getirmiştir. Bu proje ile sulh hakkında kat'i bir manzara elde edilmiş olduğu görülmektedir.*" Yazının sonunda barış görüşmelerinin Avrupa'da yapılacağı; ancak yerinin henüz kesinleşmediği vurgulanıyordu (Vakit, 11 Mart 1923, s. 1).

Aynı gazetenin 12 Mart tarihli nüshasında ise Türkiye'nin hazırladığı ve müttetiklere gönderdiği taslak hakkında yabancı basında çıkan haberlere yer verilmekteydi. "*Mukabil Projemizden Sonra Vaziyet*" başlıklı haberde "*Times*" gazetesinde yayımlanan haber dikkat çekiciydi: "*Büyük Britanya ile Türkiye arasında hiçbir ihtilaf yoktur.*" Haberde antlaşma maddeleri ile ilgili bazı konularda Fransa ve İtalya ile anlaşmazlık yaşandığı ve Türkiye ile görüşmelerin kesintiye uğramasına bunun neden olduğu belirtiliyordu. "*Times*"ta verilen habere göre İngiltere, Türkiye ile yapılacak bir barış antlaşmasına karşı değildi. Bu barışı imzalama taraftarıydı. Ancak müttetik devletler TBMM tarafından hazırlanan barış ile ilgili taslağı inceledikten sonra bir karar vereceklerdi (Vakit, 12 Mart 1923, s. 1). Aynı tarihli gazetenin "*İngiltere Matbuatı*" başlıklı haberinde ise İngiliz "*Morning Post*" ve "*Daily Mail*" gazetelerinin siyasi süreç hakkında yaptığı değerlendirmelere yer veriliyordu. Morning Post gazetesinde İngiltere'nin Türkiye ile antlaşma yapmaya hazır olduğu ve yeni bir anlaşmazlığı istemediği belirtiliyordu. Daily Mail gazetesinde ise İstanbul'daki müttetik diplomatlarının Türkiye'nin hazırladığı antlaşma şartlarının uygun buldukları ifade edilmekteydi (Vakit, 12 Mart 1923, s. 1).

Halk Fırkası'nın Kuruluşu (9 Eylül 1923)

Lozan görüşmelerinin kesintiye uğraması ve basındaki değerlendirmeler TBMM'de bazı tartışmalara neden oldu. Bu da meclisle ilgili bazı değişikliklerin yapılmasını zorunlu hale getirdi. Bu doğrultuda TBMM 1 Nisan 1923'te seçimin yenilenmesi kararını aldı (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, 1991, s. 514). 3 Nisan 1923 tarihli ve 320 sayılı "*İntihab-i Mebusan Kanun-i Muvakkat*"nde bazı değişiklikler yapılarak seçim çalışmalarına başlandı. Seçim kararından bir hafta sonra Mustafa Kemal Paşa Dernek Başkanı sıfatıyla Meclis'teki Birinci Grup'un Halk Fırkası'na dönüşeceğini belirtti ve 8 Nisan 1923'te "*Dokuz Umde*"yi de kapsayan seçim hakkında bir beyanname yayımlattı (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, 1991, s. 516).

Dokuz Umde toplamda "*Giriş*," "*Dokuz Umde*" ve "*Barış Hakkındaki Görüşümüz*" başlıklı üç bölümden oluşmaktaydı. Giriş bölümünde; TBMM'nin birinci döneminin tamamlandığı, kendisine verilen görevlerin önemli bir bölümünü gerçekleştirdiği ifade edilmekteydi. Seçimlerden sonraki dönemde Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından itibaren ekonomik kalkınma alanında faaliyet yürütüleceği belirtilmekteydi (Tunçay, 1981, ss. 52–53; Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, 1991, ss. 517–518). I. Meclis faaliyetlerini 16 Nisan 1923'e kadar devam ettirdi (Halıcı, 2004, s. 239) 4 Şubat'ta kesintiye uğrayan Lozan görüşmelerine 23 Nisan'da yeniden başlandı. Bu sırada Haziran-Temmuz 1923'te ikinci dönem milletvekili seçimleri yapıldı. Bu seçimler iki dereceli, basit çoğunluk seçim sistemine göre gerçekleştirildi (Milletvekili Genel Seçimleri, 2012, s. IX). Konferans, üç aylık çalışma sonunda 17 Temmuz'da son toplantısını yaptı. 23 Ağustos'ta da II. Meclis Lozan Barış Antlaşması'nı onayladı. Konferans, 24 Temmuz 1923'te saat 15,00'te Lozan'da başlatılan imza töreni ardından sonlandırıldı (TBMM Zabıt Ceridesi, 1961, s. 218; Lozan Sulh Muâhedenâmesi, 2020, s. 14).

Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra gündem Halk Fırkası nizamnamesinin hazırlanması olarak belirlendi. Bu konuda iki rapor hazırlanarak komiteye sunuldu. 7 Ağustos'ta Mustafa Kemal Paşa, milletvekilleri ile nizamname hakkında bir toplantı yaptı ve I. Meclis'te partileşmeye yönelik çabaları anlatarak, Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Halk Fırkası'na dönüştüğünü ifade etti. Milletvekillerine dağıtılan nizamname 106 madde ile bir ekten oluşmaktaydı. Nizamname hakkında yapılan tartışmalar Eylül ayının başında sonuçlanarak, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Meclis Grubu 9 Eylül 1923'te nizamnameyi onayladı. 11 Eylül'de Fırka Başkanlığı'na TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Genel Sekreterliğe de Kütahya Milletvekili Recep (Peker) Bey seçildi ve böylece Halk Fırkası fiilen kurulmuş oldu (Güneş, 1987, ss. 441–442). "*Hâkimiyet-i Milliye*" gazetesi bu önemli gelişmeyi "*Halk Fırkası Dünden İtibaren Resmen Teşkil Etmiştir*" başlıklı haber yazısıyla okuyucularıyla paylaşmaktaydı (Hâkimiyet-i Milliye, 12 Eylül 1923, s. 1).

Sonuç ve Öneriler

Halk Fırkası'nın kuruluş sürecinde Mustafa Kemal Paşa yeni Türkiye'de her alanda inkılâp yapılabilmesinin ön koşulu olarak öncelikli barış ortamının oluşması gerektiğine inanıyordu. Bunun gerçekleşmesi dış siyasi gelişmelerin olumlu sonuçlanmasına bağlıydı. Lozan Barış Antlaşması'nın Türkiye lehine imzalanması bir zorunluluktaki. Ancak konferansın kesintiye uğraması bu durumu kısa süreliğine geciktirecekti. Yapılacak antlaşma her yönden Türkiye'nin çıkarlarına ters düşmemeliydi. Basın her iki tarafın isteklerini okuyucuya aktarırken, dönemin aydınları da gazetelerdeki köşe yazılarıyla kendi görüşlerini belirtmekten çekinmiyordu.

Lozan Barış Konferansı'nda görüşmelerin kesintiye uğraması siyasi kriz niteliğindedir. Bu durum olumsuz bir gelişme olarak değerlendirilmişse de dönemin önemli gazetecilerinden biri olan Ahmet Emin (Yalman) Bey, bu krizin Türkiye lehine bir durum olduğunu savunuyordu. Bunda en önemli etken ise milli iradeden taviz verilemeyeceği gerçeği idi. Bu durum Halk Fırkası'nın kuruluş sürecinde daha da belirgin hale gelecekti.

Mustafa Kemal Paşa'nın Balıkesir'de halkın ve aydınların sorularını yanıtlaması fırkanın kuruluş sürecinde kamuoyu oluşturması adına önemli bir hareketti. Burada barış konferansının kesintiye uğraması ile ilgili konulara da değinmesi halkın barış ile ilgili merakının da giderilmesinde etkili oldu. Yeni fırka ancak imzalanacak barış antlaşması sonrasında kurulabilirdi. Fırka, Türkiye'deki halk sınıflarını bir araya getirecek ve tamamen halkın menfaatine olacaktı. Adını da buradan alıyordu: Halk Fırkası.

Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkası'nın kuruluş sürecinde özellikle de halkın desteğini almayı amaçlıyordu. Fırkanın *halkçı* olacağı ve ekonomik alanda halkın sorunlarına çözüm üreteceği de önemli bir ayrıntıydı. Ayrıca fırka tarafından ele alınacak ilk mesele çiftçinin ihtiyaç duyduğu toprak sorununa çözüm bulmaktı. Bunun gerçekleşmesi Osmanlı Devleti'nde var olan feodal toprak ağalığının da sonlandırılması demektir. Ancak bu kolay olmayacaktı. Çünkü Meclis'te gelenekçiler içerisinde buna karşı çıkacak bir yapıdan söz etmek mümkündür. Konferansın kesintiye uğraması da çözümlenmesi gereken diğer bir sorundu.

İsmet Paşa'nın görüşmelerin kesintiye uğraması sonrası Türkiye'ye geri dönüşü gazetelerde barışın yapılamayacağına dair değerlendirmelere neden oldu. Ancak konferansta milli hedeflerden taviz verilmemiş olması ve TBMM'de farklı görüşteki milletvekillerinin tek vücut halinde aynı olumlu tepkiyi vermesi doğru yolda olduğunun bir göstergesiydi. Ancak basın TBMM'yi Batılı devletler karşısında bir takım konularda uyaracaktı.

Lozan Barış görüşmelerinin kesintiye uğraması basında olumsuz değerlendirmelere neden olmuşsa da gazetelerde yayımlanan haber ve köşe yazıları ile bunun aksi bir durum ortaya çıkacaktı. Çıkan yazılarda siyasi süreç okuyucuya günü gününe aktarılırak, barış antlaşmasının imzalanmasının uygun olacağı yönünde paylaşımlar yapılmıştır. Bunun nedeni Türkiye'nin muhtemel bir savaşa girmesinin hem yeni kurulmuş bir devlet için hem de ekonomik durumu kötü olan bir millet için bir takım zorlukları beraberinde getireceği görüşüydü. Bu nedenle yapılacak barış, Türkiye lehine imzalanmalı ve bu engel de bir an önce ortadan kaldırılmalıydı. Böylece ileride kurulacak fırka için de bütün engeller sonlandırılmış olacaktı. Türk basınında yapılan değerlendirmeler ve aydınlarca verilen tavsiyeler sadece Türk bürokrasisini etkilemedi, aynı zamanda Türk basınına yakından takip eden yabancı basını da etkisi altına aldı. Bu da barışın imzalanması sürecini hızlandıracak ve Halk Fırkası'nın kuruluş sürecinde önemli bir engeli ortadan kaldıracaktı. Lozan görüşmelerinin yeniden başlaması, Dokuz Umde'nin ilanı, Genel Seçimler, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ve Meclis'te onaylanması akabinde Halk Fırkası kuruldu. Bu siyasi gelişmeler zincirleme olarak fırkanın kuruluşunda önemli bir yere sahipti. Ancak basında konu ile ilgili yapılan değerlendirmelerin de bu yaşanan gelişmelerin gerçekleşmesinde önemli olduğuna vurgulamak gereklidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Fikir – D.K.; Tasarım – D.K.; Denetleme – A.K.; Kaynaklar – D.K.; Malzemeler – D.K.; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi – D.K.; Analiz ve/veya Yorum – D.K.; Literatür Taraması – D.K.; Yazıyı Yazan – D.K.; Eleştirel İnceleme – A.K.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept – D.K.; Design – D.K.; Supervision – A.K.; Resources – D.K.; Materials – D.K.; Data Collection and/or Processing – D.K.; Analysis and/or Interpretation – D.K.; Literature Search – D.K.; Writing Manuscript – D.K.; Critical Review – A.K.; Other – D.K.

Declaration of Interests: The authors declare that they have no competing interest.

Funding: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Anonim (1923, 5 Şubat). Konferans hakkında başkumandan diyor. *Yeni Şark*.
- Anonim (1923, 6 Şubat). Fransızların ısrarı konferansı akamete uğratmış ve müzakerata nihayet verilmiştir. *Hâkimiyet-i Milliye*.
- Anonim (1923, 6 Şubat). Müzakerat inkıtaa uğradı. *Akşam*.
- Anonim (1923, 7 Şubat). Son dakikaya kadar başlayan itilaf ümitlerine rağmen müzakerat neticesi yarım kalmıştır. *Vakit*.
- Anonim (1923, 11 Şubat). Balıkesir’de fevkalade mühim bir nutuk. *Hâkimiyet-i Milliye*.
- Anonim (1923, 15 Şubat). Vaziyet. *Akşam*.
- Anonim (1923, 18 Şubat). İsmet paşa’nın mühim sözleri. *Akşam*.
- Anonim (1923, 16 Şubat). İngiltere kabinesi, sulhun temini için yeni müsaadatta bulunmaya karar vermiş. *Akşam*.
- Anonim (1923, 17 Şubat). İsmet Paşa dün gece yarısı gelmişlerdir. *Vakit*.
- Anonim (1923, 20 Şubat). Başkumandanımızla İsmet paşa’nın mülakatı. *Akşam*.
- Anonim (1923, 20 Şubat). İsmet Paşa. *Vakit*.
- Anonim (1923, 22 Şubat). İsmet Paşa’nın konferans hakkındaki mühim beyanatu. *Akşam*.
- Anonim (1923, 28 Şubat). Vatan yolunda birlik. *Tan*.
- Anonim (1923, 4 Mart). Mustafa Kemal Paşa’nın tarihi nutukları. *Akşam*.
- Anonim (1923, 7 Mart). Büyük millet meclisi dün gece kararını verdi. *Vakit*.
- Anonim (1923, 7 Mart). Rauf bey’in mühim beyanatu. *Vakit*.
- Anonim (1923, 8 Mart). Sulh meselesi hakkındaki nokta-i nazarımız bugün devletlere bildirilecektir. *Vakit*.
- Anonim (1923, 9 Mart). Müttefiklere verilecek mukabil proje bu akşam şehrimize gelecektir. *Vakit*.
- Anonim (1923, 10 Mart). Hükümetimizin notasıyla mukabil projemiz dün gelmiş ve derhal müttefik devletler mümessillerine tevdi’ edilmiştir. *Vakit*.
- Anonim (1923, 11 Mart). Mukabil projemizin tesirleri. *Vakit*.
- Anonim (1923, 12 Mart). İngiltere Matbuatı. *Vakit*.
- Anonim (1923, 12 Mart). Mukabil projemizden sonra vaziyet. *Vakit*.
- Anonim (1969). *Lozan barış konferansı tutanaklar belgeler. I* (Seha L. Meray, Çev.). Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Anonim (1991). *Atatürk’ün tamim, telgraf ve beyannameleri IV*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- Anonim (2020). *Lozan sulh muâhedenâmesi: Osmanlıca metin ve çevirisi*. Dün, Bugün, Yarın Yayınları.
- Anonim (2012). *Milletvekili genel seçimleri 1923-2011*. Türkiye İstatistik Kurumu.
- Aksoy, M. (1971). Tam bağımsızlık ve Atatürk. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 29/2, 1-77. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/36946>
- Boratav, K. (2003). *Türkiye iktisat tarihi (1908-2007)*. İmge Kitabevi.
- Cihangir, K. (2013). Lozan Barış Konferansı’nın ilk aşaması ve konferansın kesintiye uğradığı dönemde Yunanistan. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 53, 129-154. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/617775>
- Çavdar, T. (1982). *Türkiye’de liberalizmin doğuşu*. Uygur Yayınları.
- Güler, A. (2016). *Atatürk ve İslam*. Halk Kitabevi.
- Güneş, İ. (1987). Müdafaa-i hukuk cemiyeti’nden halk fırkası’na geçiş. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 3(8), 427-442. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1167089>.
- Halıcı, Ş. (2004). *Yeni Türkiye devleti’nin yapılanmasında Mahmut esat bozkurt (1892-1943)*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- İnönü, İ. (1998). *İsmet İnönü’nün hatıraları büyük zaferden sonra Mudanya mütarekesi ve lozan antlaşması 1*. Cumhuriyet Yayınları.
- Öncel, N. C. (2016, 1 Ekim). Ya Lozan olmasaydı? *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/naci-cem-oncel/ya-lozan-olmasaydi-40237218>.
- Sadak, N. (1923, 5 Mart). Terakki ve tecdid fikirleri. *Akşam*.
- Sadak, N. (1923, 6 Şubat). Paşa hazretlerinin inkıta hakkında sözleri. *Vakit*.
- Sencer, M. (1959). *Osmanlı toplum yapısı*. Ant Yayınları.
- Sonyel, S. R. (2006). *Gizli belgelerle lozan konferansı’nın perde arkası*. TTK Yayınları.
- Şimşir, B. N. (2012). *Lozan günlüğü*. Bilgi Yayınevi.
- TBMM Matbaası (1961). *TBMM Zabıt Ceridesi* (Cilt. II, s. 1).
- Tökin, F. H. (1965). *Türkiye’de siyasî partiler ve siyasî düşüncenin gelişmesi 1839-1965*. Elif Yayınları.
- Tuğluoğlu, F. (2013). Ali Naci Karacan’ın Gözüyle lozan konferansı ve İsmet Paşa. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 53, 285-328. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/590450>
- Tuncay, M. (1981). *Türkiye cumhuriyeti’nde tek parti yönetiminin kurulması (1923-1931)*. Yurt Yayınları.
- Turan, İ. (2010). *İsmet İnönü Lozan Barış Konferansı konuşma, demeç, makale, mesaj, anı ve söyleşiler*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- Yalman, A. E. (1923, 7 Şubat). İktisadi esarete karşı. *Vakit*.